

Komunistická minulost jako politický problém Nástin vývoje 1989–2009

Jiří Suk

Komunistická minulost jako politický problém

Nástin vývoje 1989–2009

Jiří Suk

Ve svém příspěvku se pokusím shrnout vlastní bádání nad pramenným materiálem do obecného vysvětlení vzniku českého postkomunistického antikomunismu. Považuji jej za ryze diskusní věc.

Nepřestává mě udivovat otázka, kde se tak nečekaně vzal prudký antikomunismus v zemi, v níž ani nejodvážnější odpůrci normalizačního režimu nebyli radikálními antikomunisty. Po roce 1945 si velká část národa vybrala budoucnost s KSČ a výrazně tak přispěla k uchvácení veškeré moci touto stranou v únoru 1948. Občanský odpor proti okupaci v roce 1968 nebyl antikomunistický, lidé si přáli jiný socialismus s polepšenou KSČ. Český národ se – přes veškeré ponížení – nakonec celkem snadno adaptoval na konzumní variantu normalizačního socialismu sedmdesátých a osmdesátých let. Až do 17. listopadu 1989 se zdálo, že si nepřeje jeho pád. A prodloužíme-li tuto zjednodušující retrospektivu až za tento převratný den, musíme konstatovat, že naznačená logika pokračovala i v tzv. sametové revoluci, jež v sobě neměla životaschopnou radikálně antikomunistickou potenci. Ghándíovský étos nenásilí ji vtiskli studenti. Občanské fórum, Verejnosť proti násiliu, česká a slovenská veřejnost si jej bez problémů osvojily. Václav Havel 16. prosince prohlásil: „Milion sedm set tisíc komunistů netvoří nějaký jiný biologický nebo morální druh, než jsme my ostatní.“ 1 700 000 – číslo jako hrom! V mnoha rodinách, možná ve většině, měli aspoň jednoho člena strany. Politika „národního porozumění“ byla veřejností v listopadu a prosinci 1989 přijata s porozuměním, ba s nadšením. Zdálo se, že se všichni shodnou na tom, že pokusit se vést ostrý řez mezi komunisty a nekomunisty, oddělit „dobro“ od „zla“ je po více než čtyřiceti letech, pošetilé a nemožné a že by to cestu k demokracii a prosperitě jenom zbytečně zkomplikovalo. Kde se tedy vzal poměrně silný antikomunismus, který propukl v české společnosti už na počátku roku 1990? A jak se vyvíjel?

Na konci osmdesátých let tu zcela absentovala svobodná diskuse o historických komplexech malého střeoevropského národa ve dvacátém století. Normalizace zcela utlumila přemýšlení o minulosti

a jejích problémech. Není proto divu, že se jako blesk z čistého nebe zjevil v lednu 1990 česko–slovenský problém a téměř současně s ním také problém tzv. dekomunizace. V intelektuálním disentu, složeném z podstatné části z osmašedesátnické generace, se přemýšlelo především o česko–německém „stýkání a potýkání“. O komplikovaném česko–slovenském soužití zdaleka ne tolik. Problém vyrovnávání se s komunistickým režimem byl spojován výhradně s rokem 1968 a odčiněním okupace a normalizačního marasmu. Charta 77, v níž jednu ideální třetinu zaujímali bývalí komunisté, nevydala jediný dokument hodnotící únor 1948. I tato omezená reflexe se ovšem děla jen v úzkém prostředí disentu, odděleného od převážně konzumních zájmů společnosti. V ní se nekonala reflexe žádná.

Konec roku 1989 vyvolal velký všeobecný třesk. Rychle se probouzely snad všechny vrstvy kolektivní paměti. Jejich zvnějšňování představovalo velmi kontroverzní proces. Pomohu si příkladem. Ti, kteří zkoumali nečekaně náhlé a prudké propuknutí česko–slovenského konfliktu v lednu 1990, velmi přesvědčivě ukázali nevědomé i účelové mícháání různých výkladových rovin a úrovní nevstřebované historie a paměti. Milan Šútovec to ukázal na politických manipulacích. Jan Jiráak a Otakar Šoltys to předvedli na vytváření veřejného mínění v médiích. Napsali: „Když tedy 17. listopad zrušil proletářský internacionalismus jako ideové krytí vztahu Čechů a Slováků a nepřinesl žádné jiné, nastal velmi zajímavý stav: vše, co bylo v přibližně minulých sto letech odžito, začalo platit zároveň, jako obrázky, které jsou průsvitné a překrývají se.“ A Jiráak s Šoltysem dodávají (a zcela se v tom shodují s Šútovcem), že to nevyvolala nějaké hmotná nouze nebo otevřený konflikt, nýbrž jen a pouze přetlak virtuální symbolické a rétorické energie, dlouho držené pod pokličkou, které najednou nic nebránilo vytrysknout. Můžeme to označit jako chaotické reformulování kolektivní identity – identity v terminálním stavu.

Mám za to, že podobně jako u česko–slovenského problému tomu bylo v oblasti vyrovnávání se s pad-

lým režimem. Iniciační roli v něm přirozeně sehráli političtí věžňové z padesátých let. To oni tematizovali svoji hořkou paměť a ta se pak rychle stávala všeobecně sdíleným statkem. Dalším impulsem byly tisíce soukromých frustrací. Lidé se obraceli k nové autoritě a očekávali nápravu křivd a rázná opatření proti viníkům – služebníků totalitního systému. Dosvědčují to dopisy, jež denně v roce 1990 zaplavovaly KCOF a obsahovaly velmi konkrétní stížnosti. Můžeme v tom vidět jakousi potřebu zpovědi a očekávání rozřešení. Je zřejmé, že většině naléhajících žadatelů OF toto nemohlo poskytnout. Dalším zdrojem neklidu, který mobilizoval rétorické a symbolické projevy antikomunismu, byla aktuální situace v podnicích, národních výborech, úřadech, školách, prostě všude, kde existovala hierarchie autoritativně daná komunistickou nomenklaturou. Tam všude očekávali lidé konkrétní změny a tam všude také argumentovali pomocí probuzené paměti a jejích vytrysklých výrazových prostředků a obrazů. Pro jistotu ještě jednou zopakují: tato „válka“ nezačala jako reálný boj na ulicích nebo v institucích, nýbrž jako invaze zasutých slov a obrazů.

Za jinou důležitou věc považuji Jirákův a Šoltysův postřeh, že sametová revoluce nevytvořila žádné nové „ideové krytí“, tj. nevytvořila žádnou ideologii. Jak jinými slovy potvrzuje Jiří Přibáň: neobjevila se žádná stará či nová „legitimizační fikce“ (jako svrchovanost lidu, národa, třídy apod.). Listopadová dohoda s KSČ bude – ex post probuzenými antikomunisty – vydávána za nepřijatelný kompromis a paktování se se zločinným režimem. Jenomže tak tomu nebylo. Ve skutečnosti za historickým kompromisem vězela bytostná tolerance disidentů v čele OF. A právě ta na určitou dobu vytvořila ideologické vakuum. Občanské fórum bylo improvizovaným projektem ad hoc, který měl svůj hlavní cíl v uskutečnění svobodných voleb. To bylo v podstatě vše. Vedle toho vyzýval tisíce svých aktivistů k individuálním existenciálním revolucím, k dospívání do aktivního občanství. Tehdy se říkalo: nyní jsme znovu všichni svobodní, chovejme se tedy svobodně, jednejme občansky aktivně a přitom odpovědně. To bylo klíčové poselství Havlova OF.

Pro většina jeho aktivistů, stojících na prahu nové doby a vlastní politické kariéry, to však bylo velmi málo. Potřebovali podrobnější instrukce, mocenské nástroje a výraznější „ideové krytí“. Vyvozují z toho závěr: ideologické vakuum je v čase tak zásadního společenského převratu v zásadě nemožné a dlouhodobě neudržitelné. Politika si tak jako tak najde nějaký ideologický rámec, nějaké krytí.

Stručný nástin zdrojů a dynamiky antikomunismu

Ideologické vakuum trvalo asi dva roky. Od ledna 1990 zhruba do začátku roku 1992, přičemž v druhé polovině této krátké periody se začaly klubat konkrétní „ideová krytí“. Do druhých svobodných voleb v červnu 1992 vstupovaly strany již ideologicky vyhraněné.

V čase ideologického interregna nebylo zřejmé, čím bude politika a jaké budou její priority. Můžeme mluvit o „tavicím kotli“. A v tomto kotli patřil antikomunismus k jedné z nejuvýbušnějších látek. Vehementně aspiroval na to, stát se základnou nové politiky v podobě velkého mementa: nikdy nezapomeneme! Antikomunistické strany byly malé a slabé a v politice se neprosadily. Do svých programů zařadily všechny standardní teze o občanských svobodách, tržní ekonomice, zahraničně politické orientaci na Západ atd. Ovšem na rozdíl od jiných stran vytkly před závorku požadavek důsledné „dekomunizace“. To znamenalo okamžitou a všestrannou očistu veřejného života od „nomenklaturních bratrstev“, „komunistických mafií“ a podobně. Toto poselství můžeme shrnout do varovného konstatování: bez důsledné očisty se transformace nepodaří! A přesně toto poselství bylo v čase ideologického interregna všeobecně sdíleno jako východisko ještě nevyhraněné politiky.

Jak už jsem řekl, politická elita OF vycházela z historického kompromisu a žádná dekomunizační opatření zpočátku nechystala. A právě to se stalo už v lednu 1990 předmětem trvalé a ostré kritiky zdola. Antikomunismus bezpochyby posloužil v tomto období jako hlavní katalyzátor ideologického vyhraňování a politického štěpení. V dramatickém roce 1990 si kritikové politiky „ústavního konsensu“ z místních OF a rodících se pravicových poslaneckých klubů osvojili politické východisko radikálních antikomunistů a žádali rychlou a všestrannou očistu veřejného života. Elita OF byla tlačena základnou svého vlastního hnutí k dekomunizační politice a začala se podle toho chovat.

Vlna antikomunistické rétoriky a symboliky byla natolik silná, že jí nešlo odolat. V poslední třetině roku 1990 se zdálo, že se tlak na dekomunizaci konečně stane politickou prioritou a přetaví se do série symbolických, ústavních a soudních aktů, o kterých se začalo konkrétně uvažovat. Padaly termíny jako „norimberské řešení“, „morální tribunál“, „potrestání konkrétních zločinců“ atd. Avšak zamýšlený očistný projekt nakonec nebyl realizován. Proč?

Radikální antikomunismus posloužil jen jako katalyzátor, nebo lépe řečeno – jako nástroj ke vzestupu nespokojených aktivistů místních OF k ovládnutí hnutí a jeho následnému rozštěpení na strany. Jakmile se to stalo, nástupnické subjekty radikální antikomunismus odložily stranou. Zdůrazňují: nezavrhlí, pouze odložili. Přestal být prioritou. Mám za to, že ze dvou důvodů: první je pragmatický - bližší košile než kabát. Proč si komplikovat už tak složitou situaci zdoluhavými čistkami? Druhý je psychologický: realita historického kompromisu trvala, byť jí už nikdo neaplauoval jako v prosinci 1989. Domnívám se, že většina politických aktivistů a obecně většina lidí vždy v hloubi duše tušila nebo věděla, že velká očista je po čtyřiceti letech „reálného socialismu“ příliš riskantní dobrodružství. Přál si jí málokdo. (Petr Pithart vzpomíná, jak se v České národní radě v létě 1990 uvažovalo o Russelově morálním tribunálu a jak nakonec byla tato myšlenka mlčky opuštěna, protože všichni cítili, že takový podnik by ze všeho nejspíše byl jen parodií „posledního soudu.“)

Tento pocit byl ovšem podprahový. Nebyl reflektovaný. Nic jím nekončilo, právě naopak, začínalo. V letech 1990-1991 zrodila trvalá rozpolcenost mezi tím, co bylo reálné ve věci tzv. dekomunizace udělat, a tím, co neustále a dokola nastoloval abstraktní morálně zakotvený antikomunistický diskurs a z něj plynoucí maximalistické požadavky na všeobecnou očistu. Tato rozpolcenost mezi postkomunistickou kompromisní realitou a antikomunistickým morálním ideálem se neustále posouvala v čase a provází nás dodnes. Projevuje se v měnících se podobách a kontextech, její podstata však zůstává stejná. Pokusím se to zdůvodnit na konkrétních příkladech.

1) V prosinci 1989 lidé na zaplněných náměstích souhlasně skandovali, když Václav Havel prohlásil, že obrozená KSČ bude akceptována jako jedna z demokratických politických sil. Tak se také stalo po dohodách u „kulatého stolu“ a následnou zákonnou úpravu z 23. ledna 1990. Na konkrétním příkladu lze demonstrovat překročení tohoto základního tabu „sametové revoluce“. Agilní Občanské fórum ČKD Polovodiče vystupuje 1. března 1990 s požadavkem na zestátnění majetku KSČ. A podává jasné zdůvodnění: vycházíme z reality historického kompromisu, KSČ je legální součástí politického systému, nicméně není možné, aby si ponechala svůj obrovitý majetek! Nechť ho do měsíce vrátí československému lidu! Kromě komunistů všichni souhlasí a začne se připravovat právní norma. Tento požadavek ovšem byl pouze jedním z četných antikomunistických projevů, které se v této chvíli vzájemně ovlivňovaly a poten-

covaly. Následovaly další, z nichž nejmivnějším byl dopis městského prokurátora Tomáše Sokola z dubna 1990, v němž komunistické straně oznámil, že její skutky bude nadále posuzovat prizmatem zákona o stranách a hnutích potlačujících lidská práva a svobody. Sokol nechtěl zakázat KSČ, avšak právě toto si z jeho vystoupení vydedukovala všechna krajská OF. A mezi nimi také OF ČKD Polovodiče, které už v květnu 1990 požadovalo postavení KSČ mimo zákon. To je konkrétní příklad jakési rétorické a sémantické exploze, v níž se bortí zdánlivě pevné hranice mezi pojmy a významy - a která vyvolává očekávání, jež narážejí na tuhou a setrvačnou realitu. Politická řeč předbíhá realitu.

2) Problémem bylo rovněž odvolávání komunistických kádrů z vedení podniků. Elita OF se zpočátku domnívala, že podniková OF si s tímto problémem poradí sama na základě všeobecného modelu dohody u „kulatého stolu“, při kterých se KSČ vzdávala v národních výborech většiny. Jenže v podnicích tomu bylo jinak. Tam se komunistické managementy držely pevněji. Tlak na jejich vymetení začal již na počátku roku 1990 a stupňoval se pak zejména po vítězných volbách. A pod tímto tlakem přijalo 30. srpna 1990 Federální shromáždění zákonné opatření k odvolávání kádrů. Jenomže jednotlivé ministerské rezorty ho skoro vůbec nevyužily. Čestnou výjimku tvořily rezorty české vlády. Alespoň takto situaci na podzim hodnotili vůdčí aktivisté OF v rozhodujících grémiích koordinačního centra OF. Je to skvělý příklad rozporu mezi verbální politickou radikalitou a realistickou setrvačností institucí a hlav.

3) V srpnu 1990 vyhlásil prezident Václav Havel potřebu „druhé revoluce“. Ani on nemohl odolat antikomunistické vlně, jež se valila veřejným prostorem. V této atmosféře se zrodily již zmíněné požadavky „morálního tribunálu“ a potrestání konkrétních zločinů. Víme však už, že politická elita byla zatížena mnoha jinými vážnými problémy. Uvedu jen ty nejdůležitější, abych demonstroval složitost situace: krize legitimacy OF a jeho rozpadání, přeskupování politických sil v parlamentech a vládách, akutní česko-slovenská roztržka, spory o podobu ekonomické reformy, příprava na listopadové komunální volby atd. V tomto pracovním přetížení byly požadované dekomunizační akty prostě odsunuty stranou a po novém rozdělení sil se k nim politická elita sice vracela, ale po realistických kouscích. Explozivní radikalita obsažená v pojmu „druhé revoluce“ nebyla ani zdaleka kryta sociální realitou. Stalo se jen to, že kompromisní rétoriku nahrazovala rétorika radikální.

Není divu, že sdílená antikomunistická energie nemohla jen tak vyvanout. A nevyvanula. Bez politické podpory a na okraji veřejného zájmu pořádaly své akce antikomunistické organizace – KAN, Konfederace politických vězňů, Hnutí za občanskou svobodu, Svaz PTP a další. To ony jsou průkopníky myšlenky „národní paměti“, která se kryje s historií komunistického bezpráví. Navzdory podobné rétorice si tehdejší pravicové poslanecké kluby držely radikály na distanc. Téma očisty veřejného života se do politiky vracelo pouze po částech. A vždy mělo kromě idealistického také mocenský aspekt – šlo o vliv, o funkce. Potřeba veřejného odsouzení komunistické minulosti – „morálního tribunálu“ – se přetavila do debat nad zákonem o době nesvobody. S podobou, v jaké byl v roce 1991 nakonec přijat, radikální antikomunisté nesouhlasili. Považovali zákon za bezzubý, protože z něj neplynuly pro komunisty a KSČM žádné sankce. Vedle toho se požadavek dekomunizace veřejného prostoru přelil do diskusí o přijetí lustračních zákonů na přelomu let 1991 a 1992. Prosazovali je mluvčí nové pravice. Většinou ti, kteří se s komunistickým režimem nezapletli, ale ani proti němu nevystoupili. Ztotožnili se s rolí morálních soudců nad zločinným komunismem a vyslovovali své pohoršení. Své konkrétní protivníky ovšem začasťe nacházeli mezi politickými elitami nové moci, kteří se v této době většinou rekrutovali z tzv. osmašedesátníků, pozdějších disidentů.

4) Volby v roce 1992 změnily poměr sil ve prospěch politické pravice a mohlo by se zdát, že nastal čas ráznějšího účtování. Ale nenastal, podobně jako nenastal na konci roku 1990, kdy pravice ovládla OF. Zákon o protiprávnosti komunistického režimu z roku 1993 sumarizoval dosavadní verbální radikalitu a vtělil ji do svého znění. To znamenalo určitý posun od zmíněného zákona o době nesvobody. Posun byl také v tom,

že v roce 1995 byl zřízen Ústav pro dokumentaci a vyšetřování zločinů a komunismu. Avšak na druhé straně to zesílilo morální nepřijatelnost skutečnosti, že v českém parlamentu je zastoupena zavrženíhodná strana se „zločinnou“ minulostí. Posílil se tím výše zmíněný fatální a podle mého názoru nereflexovaný rozpor mezi kompromisní politikou, která z podstaty věci více odpovídá naší postkomunistické realitě, a požadavky radikálních antikomunistů, jež odpovídají abstraktnímu morálnímu imperativu zúčtování.

5) Tím se, zdá se mi, otevřela cesta k politice archivů a minulosti. A to z toho důvodu, že deklarační a sankční právní akty se již z větší části vyčerpaly. Byly sice ještě přijaty dva odškodňovací zákony a prodloužena platnost zákona lustračního, avšak na tom už se nemohla demonstrovat síla a pravda morálně motivovaného antikomunismu. Ona výše zmíněná rétorická a symbolická energie, čerpající sílu z protitotalitního morálního imperativu, si nějaký čas hledala adekvátní a trvalé pole své působnosti, až je po vzoru Poláků a Slováků definitivně našla v imperativu tzv. národní paměti. A přitom situace v oblasti kolektivní paměti komunistické éry vůbec není tak tristní, jak se stále dokola tvrdí. Spíše opak je pravdou. Veřejný komunikační prostor se od roku 1989 utěšeně zaplňuje: pamětí, vzpomínkami, odbornými i laickými knihami o komunismu, hranými i dokumentárními filmy, oslavami, happeningy, památníky. Všechna výročí spjatá tak či onak s minulým režimem opakovaně připomínají takřka všechna média, komerční i veřejnoprávní. Tato nasycenost protitotalitními, antikomunistickými veřejnými řečmi posiluje onen nesnesitelný rozpor způsobený pohoršeným vědomím, jak zločinný komunistický režim byl, a tím, že tu stále existuje KSČM se svou voličskou základnou.